

KÖRNYEZETI KÉRDÉSEK – KÖZÖSSÉGI VÁLASZOK

Humán környezettudományi olvasókönyv¹

DOI 10.35402/kek.2025.3.14

A tudományos érdeklődés irányát minden korban megszabja az éppen aktuális problémavilág. A 21. században egyre nyilvánvalóbb, hogy ökológiai válságban élünk, és ezt számos gondunk jelzi: a globális felmelegedés, a túlnépesedés, a vízkriszis, a biodiverzitás csökkenése, a hulladékválság, vagy akár a nagyipari élelmiszertermelés fenntarthatatlansága is. Az is egyre világosabban látszik, hogy a környezeti problémáink kiindulópontja a túlfogyasztó kapitalista társadalmakban keresendő. A krízishelyzet orvoslását megnehezíti, hogy míg a különböző környezeti és társadalmi gondok összefüggő komplex jelenségek, addig a tudományos kutatások jellegükből adódóan specializáltak. A kutatók többnyire egy szűk alterület feltárására fókuszálnak és nem látnak rá más kutatók eredményeire, pedig a vizsgált problémák között gyakran kauzális összefüggések vannak. Ezért, ha a problémáinkat meg szeretnénk oldani, a különböző tudományos irányoknak össze kell fognia és teret kell engedni a holisztikus szemléletmódnak. A komplex ökológiai válság megértéséhez és kezeléséhez olyan transzdiszciplináris megközelítésű vizsgálatokra van szükség, amelyek a természettudományos tudás mellett a bölcsészettudományok, a társadalomtudományok és a művészetek látásmódját is hasznosítják. Ez a megközelítés a humán környezettudomány (environmental humanities), amely egy olyan transz- vagy interdiszciplináris irányultságú projekt, amely komplex problémákra komplex válaszokat igyekszik adni, de nem marad csak a tudományos kutatás terepén, hanem továbblép az alkalmazott és a civil tevékenységek irányába is. A humán környezettudomány elsősorban az ökológiai kérdésekkel foglalkozó tudományágakat igyekszik integrálni azért, hogy segítsen megérteni a kortárs környezeti válságot, annak előzményeit, jelenlegi formáit

és jövőbeli pályáit, illetve a válságra adható lehetséges válaszokat. Azt hangsúlyozza, hogy érdemi változásokat mindaddig nem tudunk elérni, amíg a természettudomány felismeréseit nem tudjuk interiorizálni, amíg világgépünkön és gondolkodásmódunkon nem tudunk változtatni, mert nemcsak a természeti környezet aggasztó változásáról van szó, hanem ami napjainkban történik, az egyben a közösségek válsága is. A krízis új gondolkodásmódot, közösségeket és tudásformákat hív életre, és a humán környezettudomány éppen ezekre reflektál. A lényege az új típusú kérdésfeltevésekben, az értékek és a jelentések új megközelítésében rejlik. A humán környezettudomány nem egy új diszciplína, hanem egyszerre kutatási terület, szemlélet és módszer is, amely nemcsak a tudományos megközelítést tartja szem előtt, hanem az alkalmazhatóságot és az aktivista attitűdöt is fontosnak tekinti. Éppen az aktivizmus iránt nyitott kutatói magatartás teszi napjainkban különösen jól alkalmazhatóvá. A humán környezettudomány szemléletmódját is a globális problémákra válaszul kialakuló új ideák és fogalmi keret határozzák meg. Ez a megközelítés úgy foglalkozik az ember és a természet viszonyával, hogy elveti az eddigi antropocentrikus gondolkodásmódot és az embert nem a természet korlátlan urának tekinti. Abból a felismerésből indul ki, hogy a környezeti problémák legfőbb okozója az a téves – leginkább nyugati gondolkodásmódban gyökerező – helyzetértékelés, amely az embert középpontban állónak gondolja. Bírálja a természet és ember dichotómiát és azt hangsúlyozza, hogy az ember nem választható külön a természettől. Az új megközelítés kritikusan tekint a kultúrák hierarchiájára és azt vallja, hogy egyik kultúra sem magasabb rendű a többinél. Ugyanakkor a környezeti igazságosság mellett teszi le a voksát és amellett érvel, hogy egyes társadalmaknak nagyobb a felelőssége a környezeti károk előidézésében és kiáll azok mellett az alávetett társadalmi csoportok mellett, akik nem tudják képviselni az érdekeiket. A Föld természeti kincseinek vég nélküli kihasználását egy kifejezetten káros folyamatként értékeli és az ökológiai imperializmus kapcsán bírálja azt a szűk érdekkört, amely a növény- és az állatvilágot saját céljai és érdekei mentén használja.

¹ Farkas Judit szerk. 2003 *Környezeti kérdések – közösségi válaszok. Humán környezettudományi olvasókönyv*. Környezet és társadalom. L' Harmattan Kiadó – Ökopresszó | PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest – Pécs. 340. ISBN 978-963-646-008-2. Letölthető: <https://openaccess.hu/node/508779/metadata> A könyvismertetés az *Acta Ethnographica Hungarica*-ban megjelent recenzió magyar nyelvű változata.

A humán környezettudomány létrejöttét egyaránt befolyásolta a humángéográfia, a történelem és az irodalomtudomány, valamint a kulturális antropológia, ezért ezek a diszciplínák hatással voltak módszertani repertoárjára is. Ezek között szerepel a résztvevő megfigyelés, a diskurzus- és narratíva-elemzés éppúgy, mint a vizuális etnográfia; és ezek a módszerek bizonyos esetekben kiegészülnek művészeti projektekkel is.

A *Környezeti kérdések – közösségi válaszok* című kötet az első Magyarországon megjelent humán környezettudományi munka, ezért egyszerre igyekszik betölteni egyfajta bevezető és szöveggyűjtemény szerepét is. A kötet célja, hogy az olvasó képet kapjon a humán környezettudományról, és olyan témákkal ismerkedjen meg közelebbről, amelyeket ez a kutatási terület vizsgál. Ezért a kötet struktúrája számos, a humán környezettudományt alkotó téma átfogó ismertetését adja, olyanokét, mint a környezetfilozófia, a környezetantropológia, a természetművészet, a természetvédelem, a vallás és ökológia viszonya.

A kötetben tizenhat hazai szerző a magyarországi viszonyokra adaptálva mutatja be a humán környezettudomány egy-egy területét. A könyvet szerkesztő Farkas Judit mélyreható ismerője a humán környezettudomány több témakörének, évek óta foglalkozik az ökológiai, társadalmi és vallási közösségek és mozgalmak kutatása kapcsán a környezeti válságra adott válaszlehetőségek elméletével és gyakorlatával. A kötetben szereplő több téma átfogó ismertetésének is ő a szerzője. Farkas Judit megfogalmazásában a humán környezettudomány lényegében a tudás radikális újraalkotásának egyszerre terméke és közvetítője. Újdonsága abban rejlik, hogy a kutatómunkák eredményét nemcsak a tudományos közvélemény elé tárja, hanem igyekszik bevenni a közgondolkodásba is. Következtetéseit a felhasználók, a civil szervezetek vagy akár a döntéshozók számára értelmezhető és megragadható szociokulturális diskurzusokká próbálja alakítani. Ebből a hozzáállásból fakad a humán környezettudomány a könyvből kirajzolódó fontos szemléletbeli sajátossága, az aktivizmushoz való viszony, amely tagadja, hogy a tudománynak csak megfigyelői, a jelenségek befolyásolásától távol maradó szerepre kellene törekednie. Cáfolja azokat a korábbi elméleteket, amelyek különválasztják a tudományt és a környezeti aktivizmus kérdését. Ez az aktivizmus iránt nyitott szemléletmód várhatóan okoz majd véleménykülönbségeket más kutatói elképzelésekkel, de kétségkívül ez az irányultság az, amely követi korunk változásának irányát.

A kötet két nagyobb egységből tevődik össze, bemutatja a környezeti kérdéseket és a közösségi válaszokat. A környezeti kérdésekkel foglalkozó első rész lényegében a természet és társadalom szétválasztásának mai következményeivel foglalkozik és hangsúlyozza, hogy a környezeti problémáink nem a 21. században kezdődtek; több mint ötven éve folytonosan figyelmeztetnek újabb és újabb kutatások arra, hogy bajban vagyunk. Az első nagy egység a *„Környezeti kérdések”* című fejezet, a teoretikus érdeklődéshez járul hozzá, az itt található tanulmányok rámutatnak arra a sokszínűsége és komplexitásra, amely a humán környezettudomány sajátja, és amellyel igyekszik hozzászólni a kortárs környezeti kérdésekhez. Számos tudomány nézőpontjából, többek között filozófiai, közgazdasági, vallási, történelmi, társadalmi, jogi, antropológiai, művészeti vonatkozásokat vizsgálva veszik górcső alá a környezet és ember viszonyát.

A *„Bevezetés a humán környezettudományba”* című alfejezet a magyar vonatkozásokra is kitérve áttekinti a tudományterület gyökereit, fogalomkészletét, történetét, szemléletét és célját.

A Farkas Judit által írt *„Környezetfilozófia”* című alfejezetből megtudhatjuk, hogy a környezetfilozófia mint alkalmazott tudomány nagy hatást gyakorolt a humán környezettudomány kialakulására és máig meghatározó szerepet játszik a szemléletmódjában a nem emberi létezők és az ökológiai igazságosság iránti elkötelezettségével. Az alfejezet többek között megismerteti az olvasóval a 20. század három legismertebb környezetfilozófiai irányzatát a mélyökológiát (deep ecology), a társadalomökológiát (social ecology) és az ökofeminizmust. Ezen irányzatok képviselői a kortárs környezeti és társadalmi problémákat már a földi életet fenyegető, sürgős megoldást igénylő krízisnek tekintették. Az volt a céljuk, hogy felfedjék a környezeti válság fogalmi, társadalmi, kulturális és történelmi hátterét, mozgatórugóit és működését. Úgy vélték, hogy csakis egy alapvető társadalmi vagy kulturális átalakulás segíthet az emberiségnek elkerülni a hosszú távú ökológiai katasztrófát.

A *„Közgazdasági válaszok a környezeti fenntarthatóság kihívásaira”* című alfejezetet Kocsis Tamás jegyzi, és nemcsak azt mutatja be, hogy a közgazdaságtan kétszáz éves történelme során az ember és a természet viszonyára hogyan tekintettek a közgazdászok, hanem napjaink két, a környezeti fenntarthatóságot előtérbe helyező közgazdasági irányzatát, a környezet-gazdaságtant és az ökológiai közgazdaságtant is összehasonlítja. Megállapítja, hogy míg a

neoklasszikus környezet-gazdaságtan a technológia, a gazdaságpolitika és az antropocentrikus etika viszonyaira összpontosít, addig az ökológiai közgazdaságtan mindezt fizikai, ökológiai és akár teológiai megfontolásokkal is kibővíti. A szerző következtetése nyomán amellet érvel, hogy a gazdasági fejlődés környezeti szempontból fenntarthatóbb formáinak van létjogosultsága.

A vallások szerepét tekinti át az ember és a természet viszonyában a „*Vallás és ökológia*” címet viselő alfejezet. Azt hangsúlyozza, hogy a fenntartható jövő érdekében új világképre és környezettudatos etika kialakítására van szükség, és ebben a folyamatban a vallás lényeges szerepet tölthet be. A különböző egyházak vezetői és követői nemcsak bekapcsolódhatnak az ökológikus diskurzusba, hanem maguk is közös elveket, megoldási stratégiákat, cselekvési terveket dolgozhatnak ki. Farkas Judit, az alfejezet szerzője, a vallásoknak és egyházaknak azt a szerepét hangsúlyozza, hogy híveik körében közvetíthetik a környezetünk iránti felelősségtudatot és ezzel nagyon sok ember kapcsolhat be az ökológiai diskurzusba. Ebben a párbeszédben a vallási tanítások olyan értelmezését adják, amely szerint a természet rombolása és kizsákmányolása a természetfelettil szembeni bűn, a környezetbarát viselkedés pedig egyenesen vallásos kötelesség.

Balogh Róbert „*Zöldtörténelem? Hol van és hol lehetne a helye a történészek múltbeli környezeti problémákra vonatkozó munkájának?*” című, történelmi megközelítésű tanulmánya abból indul ki, hogy az ember és a környezet kapcsolatában beállt fordulat miatt a történészek munkája is rövidesen megváltozik. Az antropocén korszakban a történelem lényege nem a politikai hatalom vagy a társadalom és a kultúra történetének vizsgálata. Olyan új területekre kellene fókuszálni, mint az energiahasználati módok, az élelmiszer-termelés és -ellátás, a környezetvédelem, az anyagokkal és élőlényekkel való kölcsönhatás, vagy éppen az emberi testre és annak képességeire vonatkozó elgondolások feltárása. A szerző annak a hiányérzetének is hangot ad, hogy a történészi munkában a környezettörténet nem jelent meg. Szerinte az eddigi történetelmélet antropocentrizmusát a természeti és kulturális jellemzők hibrid megjelenési módjára kellene cserélni, és a környezettörténet legizgalmasabb kérdése, hogyan ragadható meg a jelenségek természeti és kulturális jellege.

Glied Viktor a „*Környezeti konfliktusok, társadalmi válaszok*” című fejezetben politológusként közelít a témához és azt hangsúlyozza, hogy a 21.

században már nem nagyon akadnak olyan konfliktusok, amelyeknek ne lenne környezettel összefüggő tényezője. A fegyveres összecsapásokban leginkább a természeti erőforrások és energiahordozók megszerzéséért és birtoklásáért vagy az ökoszisztéma leromlása következtében kialakult szűkösség miatt folyik a küzdelem. A szerző hosszabb távú, rendszerszinten jelentkező és lokális szinten, egy térségben vagy településen kialakuló környezeti konfliktusokat különböztet meg. Mindkét kategóriában jelen van az úgynevezett érdekhierarchia, amikor a gazdasági és politikai döntéshozók egy magasabb szinten lévőnek vélt érdekre, gazdasági érdekekre és államérdekekre hivatkozva alacsonyabb szintre sorolják azokat a környezeti érdekeket, amelyek egyben társadalmi érdekek is. A szerző tanulmányában, a környezeti konfliktusok elkerülésére három lehetőséget mutat be. A lakosság feje fölött meghozott beruházási döntéseket, amelyek a nem demokratikus országok sajátjai. Másik lehetőség az ellentételezés, amikor a befektető kompenzálja a beruházás következtében kialakuló problémákat. Harmadik út pedig az lehet, ha a beruházók és a döntéshozók együttműködnek a helyi lakossággal, a helyi és országos civil szervezetekkel.

Jogi megközelítésű Pánovics Attila „*A jogi szabályozás alapproblémái a környezetvédelemben*” című tanulmánya. A jog eleve „antropocentrikus” jellegű, hiszen a jogviszonyok keretében emberi magatartásokat szabályoz és a fák vagy a következő generációk számára jelenleg még nem tud jogokat biztosítani. A szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy a globális környezeti problémák kezelésének alapvető feltétele a hatékony nemzetközi együttműködés lenne, ám az elmúlt évtizedekben a fejlett országok a nemzetközi környezetjog – többnyire nem kötelező érvényű – „puha jogi” (soft law) eszközeivel igyekeztek szabályozni a környezet/természet használatát, így az intézkedések elsősorban a megjelenő problémák tüneti kezelésére voltak elegendők.

Az ember és természet viszonya mindig is a kulturális antropológia vizsgálati körébe tartozott, így nem meglepő, hogy ez a tudományág vezető szerepet játszott a humán környezettudomány kialakulásában. A „*Környezet, antropológia*” című tanulmányában Farkas Judit tekinti át azokat az antropológiai irányzatokat, amelyek a humán környezettudománnyal rokonítható területeket vizsgálják. A szerző tanulmányában igyekszik meghatározni az antropológia helyét és szerepét a jelenkori környezeti kérdésekben.

Nyers Szilvia az „Ökoszociális munka. Újabb kihívások a szociális szakma horizontján” című írása arra hívja fel a figyelmet, hogy Magyarországon a szociális szakemberek gyakorlati tevékenységében még nincsenek benne a környezeti szempontok, a civil szektor viszont évek óta hiánypótló szerepet vállal a sérülékeny csoportok képessé tételének (empowerment) fejlesztésében (pl. szociális kertek létrehozásával). A szociális munkások jórészt a társadalom alsóbb rétegeivel dolgoznak, vagyis olyan kliensekkel, akiket a politikai és gazdasági szférában bekövetkező változások vagy akár a klímaváltozás is markánsabban érint. A környezeti problémák fokozódására a szociális szférának is reagálnia kell. Erre megfelelő forma a zöld vagy ökoszociális munka (green social work), a segítség holisztikus megközelítését hangsúlyozó koncepció, amely az emberi faj mellett magában foglal minden élőlényt, és ezáltal egy, az egész Földet átfogó, globális paradigma. Értéktérrendszerét tekintve egalitárius, kihangsúlyozza az inklúzió, az erőforrások igazságos elosztásának központi szerepét, valamint az egyének jogát a méltóságteljes és fenntartható élethez.

Varga Anna „Természetvédelem és hagyományos ökológiai tudás” című tanulmányában az ökológia tudománya és a modern kori természetvédelem paradigmaváltása, a humán tudományok megjelenése és a hagyományos ökológiai tudás (traditional ecological knowledge) szerepe kerül bemutatásra. Háttérben az a felismerés áll, hogy a természeti értékeket sokszor a táji adottságokhoz igazodó emberi tevékenység határozza meg és az ökológiai folyamatokban a helyiek kulturális öröksége, világnézete, gazdasági és társadalmi helyzete tükröződik.

Takács-Sánta András „A közlegelők tragédiája és komédiája” című tanulmányában érzékletes példán keresztül vezeti le a természeti közjavaink versengő kihasználását, majd megoldási stratégiákat is kínál. A bemutatott példájával arra figyelmeztet, hogy a környezeti problémákra adott eddigi társadalmi válaszaink elégtelenek, változtatnunk kellene a gondolkodásmódunkon, valamint fel kellene számoljuk a nyugati társadalmak jelenlegi atomizáltságát és újra fel kellene fedoznunk a kisközösségeket.

Máté Gábor és Pirisi Gábor a társadalomföldrajz és a tájkutatás felől érkezve vizsgálják meg két kérdést, a globális túlnépesedést, illetve a táj fogalmának és jelentőségének tárgykörét. Közös jövőnkben a demográfiai kérdések is kulcsszerepet játszanak. A fenntartható fejlődési paradigma kétségbeesetten igyekszik egyensúlyozni az ökológiai, közgazdasági,

társadalmi és politikai realitások között. Pirisi Gábor „Néhány szó a globális túlnépesedésről” című írása azt latolgatja, hogy ki tudjuk-e elégíteni az egyre növekvő emberiség fogyasztói igényeit anélkül, hogy bolygónk klímája összeomlana. Máté Gábor a táj jelentőségéről ír a humán környezettudományi kutatásokban. Megállapítja, hogy a különféle tudományok, bármennyire is egzaktak tűnnek, a táj szubjektív felfogását és értékelését valósítják meg, miközben a táj az egyes kultúrák sajátosságaitól függően etnikus, vallási, gazdasági, politikai és hatalmi kölcsönhatások és szándékok terepe.

A környezeti problémák olyan alapvető szükségleteinket is érintik, mint az élelem, ezt járja körül Mendly Dorottya és Mihály Melinda „Az élelmezés mint globális kihívás” című tanulmánya. Az alfejezet kritikusan közelít az élelmiszerrendszer két legjelentősebb mai reformkísérletéhez, az elfogyasztott élelem térbeli közelségének fontosságához és a természetstechnológia környezetbaráttá és egészségesebbé tételéhez, mert ezek a változtatási próbálkozások nem törekednek a valódi problémát jelentő kapitalista piaci viszonyok felszámolására. Ugyanakkor kiállnak az élelem-önrendelkezés és az agroökológia mellett, mert ezek a társadalmi mozgalmak a globalizált élelmiszerrendszerek által teremtett rendszerszintű kihívásokra mutatnak rá.

Nagy Gyula a környezeti igazságosságról szóló szövegében a környezeti problémák egy rejtettebb, de bizonyos társadalmi csoportokat annál súlyosabb következményekkel sújtó területet vizsgál a földrajztudomány szintetizáló látásmódjával. Kifejti, hogy az igazságtalanságok érzékelése az egyén és a közösség szociokulturális és jövedelmi tényezői által befolyásoltak. Azok a társadalmon belüli technológiai és igazságosságbeli hiányosságok okozzák, amelyek nem képesek az erőforrások megfelelő kiaknázására és a hátrányok és előnyök megfelelő elosztására.

A humán környezettudomány úgy véli, hogy a művészetek fontos eszközei az ökológiai problémák kommunikálásának és a megoldásuk felé tett lépésként értékelhetők. Az első fejezetet záró „Természet, művészet, aktivizmus” című tanulmány, amelyet szintén Farkas Judit jegyez, bevezetést kíván nyújtani a környezetművészetbe (environmental art) vagy ökoművészetbe (ecoart). Hazai és nemzetközi példákon keresztül áttekinti, hogy a kortárs képzőművészet milyen kreatív válaszokat ad a környezeti problémákra és milyen szerepet játszik a problémák feltárásában, megértésében, illetve miként inspirálhat megoldásokat, kollektív cselekvéseket.

A könyv második, a közösségi válaszokkal foglalkozó egységében olyan kezdeményezéseket és konkrét magyarországi közösségeket ismerhetünk meg, amelyek a humán környezettudományával azonos szemlélettel közelítenek a kortárs környezeti, társadalmi, gazdasági és etikai problémákhoz, és komplex választ igyekeznek adni azokra. Közös bennük, hogy az együttműködésen alapuló közösségi válaszokban látják a megoldást. Ezek az alulról szerveződő (grassroot) csoportok, alternatívát kínálnak az antropocén apokaliptikus víziójára, és egy új világkép, társadalmi képzet (social imaginary) kialakítására és elterjesztésére törekednek. Két kulcskoncepciójuk a lokalizáció és a nem-növekedés (degrowth) ideája. Bár az első nagy fejezet is tartalmaz magyar vonatkozásokat, a „Közösségi válaszok” című második blokkban kifejezetten magyarországi közösségi példákra fókuszálnak a szerzők. Ebben a részben olyan konkrét városi és vidéki környezetből származó esettanulmányokkal találkozhat az olvasó, amelyek választ kínálnak nemcsak az ökológiai, hanem a társadalmi problémákra is.

Balogh Pál Géza, Kaszás Luca és Kiss Rebeka Márta *„A Kóspallagi Öregház-projekt mint részvételi akciókutatás és ökológikus helyi fejlesztés”* című írása egy olyan, a néprajzi adatgyűjtés és a közösségfejlesztés sajátos jegyeit hordozó, fiatalok által irányított ökológikus helyi fejlesztési program lehetőségeit mutatja be, ahol nem a megjelent tudományos írásművek jelentik az elsődleges produktumot. A projekt középpontjában a helyi, a helyhez szorosan kapcsolódó tudások használatba vétele áll. Célja a helyi természeti környezet adottságaival harmóniában élő közösség létrehozása.

Napjaink környezeti és a velük szoros kapcsolatban álló gazdasági és társadalmi problémái felértékeltek az addig szokatlan megoldási módokat, a zöldmozgalmakkal és az ökológiai életreform mozgalmakkal együtt az ökofalvak létezése is egyre ismertebbé vált. Farkas Judit ökofalvakról szóló tanulmánya bepillantást enged a nemzetközi és a

magyarországi ökofalu-mozgalom történetébe és jelenébe. Az ökofalvak az ökológiai gondolkodás és a közösségi lét keresztmetszetében állnak és így jól kapcsolódnak a humán környezettudomány gondolatvilágához.

Szintén Farkas Judit jegyzi a kötet *„Nem költözhetsz mindenki vidékre. Városi közösségi válaszok”* című tanulmányát. A városok meghatározó befolyással bírnak a természeti környezetre, ezért kikerülhetetlenek a humán környezettudomány számára. A városokra mint ökoszisztémára tekintő komplex városfejlesztési törekvések egyre dominánsabbak a kortárs fenntarthatósági diskurzusokban is. A kötet e része az alulról szerveződő városi közösségekre fókuszál, azon belül a közösségi kerteket és az Átalakuló Városok Mozgalmat veszi górcső alá. Az alfejezet végén a budapesti Átalakuló Wekerle és a pécsi Zöld Folt Községi Kert példáját találja az olvasó.

A kötet zárásaképpen Takács-Sánta András mutatja be az általa elindított közösségi kezdeményezéseket, a Kisközösségi Programot és az Új Koma Hálót. A szerző szerint, a társadalmi atomizáció meghaladása jelenthet kiutat az ökológiai válságból és ehhez ökológikus közösségek létrejöttére van szükség. Ezek megszervezésének egy sajátos gyakorlati példáját mutatja be a Kisközösségi Program ismertetése során, amely kutatási és akcióprogram is volt. Az akciókutatás során vizsgálatokat végeztek, miközben egy társadalmi változást is igyekeztek előmozdítani. A társadalmi változás aztán több helyi ökoközösség összekapcsolódásával egy új szerveződést hozott létre, az Új Koma Hálót. A szervezés és építkezés folyamatát is ismerteti a tanulmány.

Végezetül a könyv szerkezeti felépítésével kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a kötet kutatóknak, egyetemi hallgatóknak és érdeklődőknek egyaránt szól, ezért nagy előny, hogy a fejezetek végén bőséges jegyzetapparátus segíti a tájékozódást, így nemcsak a humán környezettudományt, hanem a hozzá tartozó szerteágazó gondolkört is segít megismerni.